

دوفصلنامه علمی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال هجدهم / دوره جدید / شماره ۵۹ / بهار و تابستان ۱۴۰۲
صص ۵-۱۷ (مقاله علمی - پژوهشی)

اصالت سنجی متن احادیث نسخه‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس

• کاظم استادی

کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

kazemostadi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۲۳

چکیده

کتاب سلیم بن قیس، به عنوان قدیمی‌ترین متن موجود شیعی از قرن اول هجری معرفی شده و اکنون دارای چنان اهمیتی می‌باشد که بعد از کتاب نهج البلاغه، بیشترین تیراژ انتشار را در سه دهه گذشته در ایران داشته است. جدای از مناقشات پیرامون هویت تاریخی و نیز انتساب کتاب به سلیم بن قیس، اکنون طبق پژوهش‌های جدید، روشن شده است که متن کتابهای کنونی و در دسترس سلیم، در طول حدود شش قرن اول هجری در دسترس علما نبوده، یا لاقلاً و به دلایلی، اندیشمندان شیعی از آن استفاده چشم‌گیری ننموده‌اند. بنابراین اکنون لازم است پژوهش شود که: ۱- حالات پیش‌روی ما درباره وضعیت اصالت کتاب سلیم چگونه است؟ ۲- آیا شواهدی از کتاب یا غیر آن وجود دارد که نشان دهد، کتاب سلیم دچار جعل و یا اضافاتی بر متن شده باشد؟ ۳- آیا مصادیقی از عدم اصالت منشأ روایات کتاب سلیم از منابع دیگر، قابل ارائه می‌باشد؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ابان بن ابی‌عیاش یا نویسندگانی دیگر، روایاتی را از منابع متقدم جمع‌آوری نموده و عباراتی در لابه‌لای متن آنها اضافه کرده و این متن تدوین شده تاریخی را، عمداً یا سهواً، به نام سلیم بن قیس گمنام یا مستعار، منتسب نموده است.

کلیدواژه‌ها: حدیث شیعه، تاریخ تشیع، جعل حدیث، حدیث موضوع.

مقدمه

کتاب منسوب به سلیم بن قیس، قدیمی‌ترین متن موجود تاریخی - کلامی شیعه قلمداد شده و دارای چنان اهمیتی می‌باشد که بعد از کتاب نهج البلاغه، بیشترین تیراژ انتشار را با حدود ۳۰۰ هزار نسخه (عربی و فارسی)، در سه دهه گذشته داشته است (نک: استادی، مأخذشناسی سلیم و کتاب او، ۱۳۹۹ش، ص ۳۶). از سوی دیگر برخی از دانشمندان معاصر، ترویج این کتاب را نقشه عربستان و برخی از علمای اهل سنت می‌دانند، تا به وسیله نشر و گسترش کتاب، وحدت و تقریب میان مذاهب اسلامی خدشه‌دار گردد (نک: استادی، ۱۴۰۰ش، صص ۱۵ و ۱۶).

درباره هویت تاریخی و وجود شخصیتی به نام سلیم بن قیس نیز، اقوال مختلفی وجود دارد: برخی این نام را موهوم یا مستعار می‌دانند (به عنوان نمونه نک: ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۲، ص ۲۱۷؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۳ش، ص ۱۲۰). برخی این نام را با شخصیت‌های دیگری همانند سلیمان بن قیس یشکری یا قیس بن عباده (به عنوان نمونه نک: یحیی، ۱۳۹۷ش) تطبیق می‌کنند؛ به این معنی که چون رد پای مستقلی از وی در آثار رجالی و منابع وجود ندارد، معتقدند با توجه به شواهدی، سلیم بن قیس، نام دیگر این شخصیتها است. برخی نیز، سلیم بن قیس را شخصیتی واقعی و از اصحاب امام علی(ع) قلمداد نموده‌اند (نک: انصاری، ۱۴۲۲ق).

در هر صورت، وجود شخصیت و وضعیت رجالی سلیم بن قیس، بسیار اختلافی و مناقشه‌آمیز است (نک: استادی، ۱۴۰۰ش، ص ۱۷۳) و درباره انتساب کتابی حدیثی به سلیم بن قیس نیز، اختلاف نظر وجود دارد: برخی همانند ابن‌غضائری، تألیف کتاب منسوب به سلیم را موضوع و وضع ابان بن ابی‌عیاش دانسته‌اند (نک: ابن‌غضائری، ۱۴۲۲ق، صص ۳۶، ۶۳ و ۱۱۹) و برخی نیز بدون ارائه دلایلی و فقط به اعتبار وجود احادیثی به نام سلیم، معتقدند سلیم بن قیس کتاب

حدیثی داشته است (نک: سلیم بن قیس، ۱۴۱۵ق، مقدمه).

از همه مسائل مهم‌تر اینکه وقتی یک کتاب خطی در دسترس ما قرار می‌گیرد، جدای از هویت تاریخی مؤلف و انتساب صحیح آن اثر به مؤلف، لازم است تحقیقی مجزا صورت گیرد که آیا این کتاب موجود کنونی، همان اثر مورد نظر از مؤلف است یا خیر؟ تا «این‌همانی» اثر تأیید گردد؛ زیرا ممکن است یک شخصیت تاریخی، مثلاً کتاب حدیثی با عنوان الف داشته باشد، اما کتاب «الف» کنونی و در دسترس ما، همان کتاب «الف» از آن مؤلف متقدم نباشد.

جدای از مناقشات پیرامون هویت و انتساب کتاب سلیم، اکنون آنچه مهم است اینکه ما با دو دسته احادیث منسوب به سلیم روبه‌رو هستیم: یک) احادیث غالباً کوتاه و با محتوای اخلاقی و مناقبی که جز چند مورد، همگی از «عمر بن‌اذینه» نقل شده‌اند و در آثار حدیثی و ... قرون نخستین، متفرق هستند. دو) احادیث بلند (تاریخی و مطاعنی) موجود در نسخه‌های کتاب کنونی منسوب به سلیم، که اسناد آنها در تمامی نسخه‌های خطی غیرمخدوش کتاب سلیم، از شخص معمر بن راشد می‌باشند (نک: استادی، گزارش اسناد روایات سلیم در منابع نخستین، ۱۴۰۱ش، جدول روایان).

همچنین، طبق پژوهش‌های جدید، روشن شده است که کتابهای کنونی و در دسترس منسوب به سلیم، در طول حدود شش قرن اول هجری در دسترس علما نبوده‌اند و یا لاقلاً، مؤلفان تاریخی و حدیثی از آن استفاده نموده‌اند (نک: استادی، نسبت منابع نخستین و سلیم، ۱۳۹۹ش). بنابراین اکنون لازم است پژوهش شود که: ۱- حالات پیش‌روی ما درباره وضعیت اصالت کتاب سلیم چگونه است؟ ۲- آیا شواهدی از کتاب یا غیر آن وجود دارد که نشان دهد، کتاب سلیم دچار جعل و یا اضافاتی بر متن گشته باشد؟ ۳- آیا مصادیقی از عدم اصالت منشأ روایات کتاب سلیم از

منابع دیگر قابل ارائه می‌باشد؟

پیشینه بحث

پیرامون سلیم و کتاب منسوب به او، تحقیقات متعددی، پیش‌تر انجام شده است و مأخذشناسی نیز پیرامون این موضوع با معرفی حدود ۵۰ عنوان اثر وجود دارد (نک: استادی، مأخذشناسی سلیم و کتاب او، ۱۳۹۹ش). اما چند مقاله و اثر، به ابعادی از مسائل اصالت‌سنجی متن کتاب سلیم پرداخته‌اند همانند: ۱- «پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی»، عبدالمهدی جلالی؛ ۲- «کتاب سلیم بن قیس هلالی»، قاسم جوادی؛ ۳- «مؤلف کتاب اسرار آل محمد(ص) بر ترازوی نقد»، اسلام ملکی معاف؛ ۴- بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم بن قیس با تأکید بر نقد دیدگاه‌های معاصر (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، رسول قلیچ؛ ۵- «بررسی و نقد احادیث قرطاس در کتاب سلیم بن قیس الهلالی»، مجید معارف و مزگان خان بابا؛ ۶- هرموتیک اولیه شیعی و تعیین تاریخ کتاب سلیم بن قیس، رابرت گلیو، ترجمه محمد حقانی فضل؛ ۷- بازخوانی کهن‌ترین میراث مکتوب شیعه، محمد سلطانی؛ ۸- بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن قیس هلالی (رساله دکتری)، محمد قندهاری؛ ۹- «اعتبار نسبی کتاب سلیم و ناشناخته بودن مؤلف آن»، مجید ابراهیمیان کپورچال، محمد جاودان و محمدحسن محمدی مظفر. پژوهش حاضر، شاید اولین اثری است که به صورت اختصاصی و مستقل، تنها به اصالت‌سنجی متن احادیث کتاب سلیم و حالات پیش‌رو ما، توجه نموده و آن را مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار داده است.

معرفی حالات جعل و تغییر در کتابهای متقدم

مفاهیم مختلفی وجود دارند که از جهاتی باهم مترادف یا هم‌پوشان هستند، و از جهاتی ممکن است متمایز با یکدیگر باشند؛ همانند: جعل، تزویر، تقلب، انتحال و

مانند آن، که با کمی تسامح، فعلاً و در این نوشتار، از آنها با عنوان جعل و تغییر یاد می‌کنیم.

دستکاری و تقلب در نسخ خطی، مخصوصاً در قرون اخیر، امر بسیار رایج و گسترده‌ای بوده است که با اهداف «مالی یا ایدئولوژیک» صورت می‌گیرند. البته، برعکس دستکاریهای عمدی که غالباً با اهداف «مالی، سودجویانه دنیایی و گرانمایی» واقع می‌شوند، عمده جعلهای ایدئولوژیک و مذهبی، به صورت سهوی و ناخودآگاه رخ داده و در موارد محدودی، جعلهای فرقه‌ای و مذهبی درون دینی، به صورت عمدی واقع شده‌اند. در هر صورت، حالات جعل به نسبت مصادیق «متن، نام اثر، عنوان اثر»، و نیز مفاهیم «کل و جزء» اثر و «سهو و عمد» بودن رخداد، در چندین دسته‌بندی قابل طرح و معرفی هستند:

۱. جعل به معنای تغییرات در اثر

هر اثر مکتوب، لااقل سه عنصر اصلی دارد: «متن، مؤلف، عنوان» که هرکدام از آنها می‌توانند دستخوش تغییرات و جعل قرار گیرند.

الف) تغییر در متن اثر یا کتاب: توجه به تمامی کمیّات، نسبی هستند. بنابراین تغییرات در متن یک اثر نیز به همین مناسبت، می‌تواند شامل تغییرات کلی و جزئی باشد: ۱- تغییرات جزئی در مطالب یا اسناد (نک: ابن‌غضائری، ۱۴۲۲ق، ص ۹۹) که علامه شوشتری مثالهایی از این دست تحریفات را در الاخبار الدخیلة عنوان نموده است (نک: شوشتری، ۱۴۰۱ق، فصل ۱۲). ۲- تغییرات کلی که برای نمونه، به جزء دوم کتاب ارشاد القلوب مراجعه نمایید (نک: طلائی، ۱۳۹۹ش).

ب) تغییر در نام مؤلف کتاب یا سخن: تغییرات در نام مؤلفان کتابها، آثار و گفته‌ها، از جهات مختلفی مهم می‌باشند. به عنوان نمونه، یک اثر موجود کنونی، اگر منسوب به شیخ مفید (د ۴۱۳ق) شود، یا منسوب به

فرد گمنام و غیر مشهور دیگر، تفاوت این وضعیت در توجه و استناد ما و وزنه اعتباری اثر، بسیار تأثیرگذار خواهد بود. همچنین، چون غالب نسخه‌های خطی موجود، پس از هزاره هستند و نسخه‌های اندکی از قبل از هزاره در دست ما می‌باشند، حتی انتساب یک نسخه خطی موجود، به مؤلف متقدم، اعتبار ویژه‌ای به محتوای متن (به نسبت دوره حیات مؤلف) خواهد داد؛ به این معنی که حتی اگر متن مورد نظر از مؤلفی گمنام و ناشناخته باشد، اما دوره زندگانی او مشخص و متقدم باشد، این محتوای نسخه خطی، دارای اهمیت منحصر به فردی خواهد گشت. بنابراین، توجه به تغییرات نام مؤلفان و گفتارها، از این حیث حائز اهمیت هستند. برخی از این تغییرات عبارتند از: ۱- تغییر نام اصلی مؤلف به نام دیگران؛ به عنوان نمونه، کتاب *الرسالة الذهبية* (نک: عابدی، نکونام و نصیری، ۱۳۹۰ش، صص ۱۲۵-۱۴۵).

ج) تغییر در عنوان کتاب یا اثر: تقریباً همان مواردی که در تغییرات نام مؤلف قابل طرح و تصور بودند، درباره تغییر عنوان یک کتاب و اثر نیز، قابل فرض و تأمل اند که در جعلهای غیر عمدی، به دلایل بدخطی، یا اختصار در عنوان و از همه مهم‌تر، وجود مکتوبات بدون عنوان، رخ می‌دهند. به عبارت دیگر، عدم نگارش عنوان اثر در نسخه اولیه یک مؤلف، یا ایجاد استهلاک و افتادگی برگهای ابتدایی نسخه یک کتاب، عنوان اثر را معلق و منوط به تشخیص برخی از خوانندگان و مالکان نسخه‌ها می‌گرداند و اگر تشخیص ایشان ناصواب باشد، جعل در عنوان اثر به صورت غیر عمدی رخ می‌دهد. وقوع این نوع از جعلهای سهوی یا عمدی در عنوان، حالتی دارند که در دو دسته، قابل پیگیری هستند: ۱- تغییر یافتن عنوان کتاب، به اثر فهرست شده موجود یا غیر موجود؛ به عنوان نمونه، کتاب *البراهین الصریحة* (نک: کوفی، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۳۵۸). ۲- تغییر یافتن عنوان اثر،

با عنوانی ناشناخته در فهرس متقدم؛ به عنوان نمونه، کتاب *فضائل الأشهر الثلاثة* (نک: احمدی، ۱۳۸۹ش، ص ۲۰۷).

۲. جعل به معنای ایجاد متن

به دلایل مختلف مادی و فرقه‌ای، ممکن است که اثری تألیف گردد و این تألیف جدید، به نامی غیر از نام نویسنده آن منتشر گردد. نام غیرواقعی نویسنده، حداقل دو حالت دارد:

الف) ایجاد اثر با نام شخصیت واقعی دیگر: افراد و گروهها، ممکن است به دلایل سیاسی یا فرقه‌ای و حتی دلایل سودجویانه مالی، اثری را تألیف و به نام یک شخصیت واقعی زنده یا درگذشته، ترویج نمایند. این وضعیت در دو دسته قابل پیگیری است: ۱- ایجاد کتاب با نام شخصیت صاحب تألیفات؛ به عنوان نمونه، کتاب *حديقة الشيعة* (نک: ذاکری، ۱۳۷۵ش). ۲- ایجاد کتاب با نام شخصیت مطرح، اما بی تألیف یا شخصیتی گمنام و غیر مشهور؛ به عنوان نمونه، کتاب *اخبار فتح* (نک: انصاری، ۱۳۹۲ش).

ب) ایجاد اثر با نام مستعار: برخی از مؤلفان و نویسندگان، به دلایل شخصی یا سیاسی و حتی تقیه مذهبی، تمایل دارند که آثارشان را با نام مستعار ترویج و منتشر نمایند. صرف نظر از مواردی که نام نویسنده اصلی و نام مستعار او، در زمان حیات و فعالیت نویسنده مشخص است، و بسیاری یا لاقلاً عده‌ای از افراد اطلاع دارند که نام مستعار ب، همان شخص الف است؛ ایجاد اثر با نام مستعار را می‌توان در دو حالت پیگیری نمود: ۱- ایجاد کتاب با نام مستعار، اما مشترک اسمی؛ به عنوان نمونه، کتاب *مؤتمر علماء البغداد* (نک: عاملی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۵۸). ۲- ایجاد کتاب با نام مستعار نامشترک؛ به عنوان نمونه، کتاب *الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف* (نک: مدرسی طباطبایی، ۲۰۰۹م).

حالات پیش‌رو درباره کتابهای منسوب به سلیم

با فرض وجود شخصیت سلیم بن قیس و قبول داشتن هویت تاریخی برای این نام، سه حالت قابل فرض است:

۱. کل متن کتابهای موجود از سلیم است

یک فرض می‌تواند این باشد که شخصیتی سلیم نام (یا با اسامی مشابه دیگر) از قرن اول یا از قرنهای بعدی، کتابی تاریخی - کلامی تدوین نموده و کل متن نسخه‌های خطی کتابهای موجود، از او است. برای این فرض، دو حالت متصور است:

الف) همه متن کنونی از قرن اول است؛ به این معنی که هم شخصیت سلیم بن قیس و هم تمام متن نسخه‌های موجود، از قرن اول هجری است.

ب) همه متن نسخه‌های موجود از قرون دوم به بعد است؛ به این معنی که درست است شخصیت سلیم بن قیس وجود خارجی دارد، اما وی شخصیتی از قرن اول هجری نیست. بنابراین تمام متن موجود کنونی سلیم، متنی مثلاً از قرن دوم یا سوم هجری قمری می‌باشد.

۲. کل متن کتابهای موجود از غیر سلیم است

حتی با فرض وجود شخصیت سلیم بن قیس به عنوان صحابی امام علی(ع)، ممکن است که متن کنونی کتاب منسوب به او از قرون دو به بعد باشد؛ به این معنی که شخصی ناشناس از قرن دوم یا بعد از آن، عمداً یا سهواً کتابی را به نام سلیم بن قیس بر ساخته و ترویج نموده است. این وضعیت، می‌تواند حالاتی داشته باشد:

الف) متن کتاب از سوی ابان بن ابی‌عیاش یا دیگری به صورت عمد جعل شده و به نام سلیم بن قیس منتشر گشته است.

ب) اساساً انتساب کتاب نادرست، و در آن سهوی صورت گرفته است؛ به این معنی که نویسنده‌ای

ناشناس کتابی را نگارش و جمع‌آوری نموده است، و این اثر او در دوره‌های بعدی، سهواً به نام سلیم بن قیس یا ابان بن ابی‌عیاش منتسب گشته است.

۳. بخشی از کتاب سلیم از دیگران است

یک فرض قابل توجه هم می‌تواند این باشد که شخصیتی سلیم نام (یا با اسامی مشابه دیگر) از قرن اول یا از قرنهای بعدی، کتابی تاریخی - کلامی تدوین نموده، اما این کتاب او، دچار تحریف و اضافات شده است. بنابراین کل متن کتابهای موجود، از سلیم بن قیس نیست. برای این فرض، دو حالت متصور است: الف) کتاب سلیم، ساختار اصلی داشته است، و اضافاتی کم یا زیاد، در دوره‌های بعدی به ساختار اصلی اثر مؤلف، افزون شده است؛ به این معنی که اکنون می‌توانیم با تلاش و پژوهش، ساختار اصلی و هسته اولیه منقول از سلیم را نشانه‌گذاری، و اضافات کتاب در نسخه‌های کنونی را معین کنیم.

ب) متن مشوشی از سلیم بن قیس، در چند دوره، اضافات کم و زیادی برداشته است. به عبارت دیگر، تکه‌هایی از متن اولیه کتاب سلیم در مناطق مختلف (مثلاً: یمن، شام، ایران)، به دست نسلهای بعدی رسیده، و در چند مرحله به آن تکه‌پاره‌ها، اضافاتی ملحق شده است و مجموع این نسخه‌های مشوش مختلف، در قرون متأخر (مثلاً هشتم یا نهم)، به صورت یکپارچه درآمده و به عنوان کتاب سلیم عرضه شده‌اند.

وضعیت جعل یا اضافات دیگران در کتاب سلیم

با توجه به ناشناخته بودن سلیم بن قیس (نک: ملکی معاف، ۱۳۸۷ش) و ابهام شدید در وضعیت تاریخی او (نک: جلالی، ۱۳۸۲ش)، یکی از فرضهای جدی پیش‌روی ما، جعلی و ساختگی بودن کتاب سلیم است؛ به این معنی که یا کل کتاب توسط تنها راوی

کتاب (نک: استادی، *راویان سلیم بن قیس و برخی از ابهامات و اشکالات پیش‌رو*، ۱۳۹۹ش، ص ۸)، یعنی ابان بن ابی‌عیاش (د ۱۲۸ یا ۱۳۸ق)، یا دیگران، جعل و ساخته شده، و یا در فرض حداقلی، اضافاتی از ابان یا دیگران به کتاب سلیم بن قیس راه یافته باشد.

۱. وضعیت جعل یا اضافات ابان بن ابی‌عیاش

شاید مهم‌ترین فرض قابل توجه پیرامون ایجاد کتاب منسوب به سلیم، جعل این کتاب توسط ابان بن ابی‌عیاش یا لااقل، فزونی یافتن کتاب با مطالبی از وی باشد. برخی از اندیشمندان، کتاب سلیم را جعل شخص ابان بن ابی‌عیاش دانسته‌اند. اما کتاب منسوب به سلیم بن قیس، چه جعل ابان باشد و چه نباشد، نسبت کتاب با تنها راوی آن را، از دو منظر می‌توان مورد دقت و بررسی قرار داد:

الف) جعل کل کتاب توسط ابان بن ابی‌عیاش: از گذشته دور تا کنون، برخی از کتابشناسان و رجالیان شیعی، کتاب منسوب به سلیم بن قیس را اساساً ساخته ابان بن ابی‌عیاش دانسته‌اند؛ به عنوان نمونه، ابن‌غضائری (د قبل از ۴۵۰ق) در ذکر نام سلیم بن قیس و در دو جا اشاره کرده که کتاب منسوب به سلیم، موضوع است (نک: ابن‌غضائری، ۱۴۲۲ق، صص ۶۳ و ۱۱۹) و نیز در معرفی ابان بن ابی‌عیاش نوشته است: «تابعی، ضعیف، لا یلتفت إلیه؛ و ینسب أصحابنا وضع کتاب سلیم بن قیس إلیه» (نک: ابن‌غضائری، ۱۴۲۲ق، ص ۳۶). این گزارش و تحلیل ابن‌غضائری را دیگران نیز به نقل از او در دوره‌های بعد ذکر نموده‌اند (به عنوان نمونه نک: حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۶۲).

ب) اضافات موردی و قابل توجه ابان: صرف‌نظر از فرضیه جعل کل کتاب توسط ابان بن ابی‌عیاش، کتابهای کنونی سلیم بن قیس، به وضوح اضافاتی با نام شخص ابان بن ابی‌عیاش دارند که اگر اساساً و کلاً، کتابهای منسوب به سلیم، جعلی متأخر از دوران ابان نباشند، لااقل این دست مطالب و موارد مشخص، نشان

می‌دهند که ابان بن ابی‌عیاش، نویسنده بخشی از کتاب سلیم بوده است، یا اینکه جعلی گمنام و ناشناخته، به اسم ابان این کار را انجام داده است.

به عنوان نمونه، ابان بن ابی‌عیاش (یا شخص دیگری به اسم ابان) پس از ذکر یک روایت دو خطی از سلیم پیرامون «تبرک به خاک پای امیرالمؤمنین (ع)» (حدیث ۵۸)، بیش از ۱۰ صفحه، مطالبی را به نقل از حسن بصری (د ۱۱۰ق)، به ادامه حدیث افزوده است (نک: سلیم بن قیس، ۱۳۹۷ش، ص ۶۱۹).

برخی از موارد اضافات با اسم ابان بن ابی‌عیاش به کتاب منسوب به سلیم از این قرار است:

۱- در حدیث شش از کتاب کنونی سلیم آمده است: «ابان می‌گوید: این حدیث را به نقل از ابوذر برای حسن بصری نقل کردم. او گفت: سلیم و ابوذر راست گفته‌اند. علی بن ابی‌طالب (ع) دارای سبقت در دین و علم و حکمت و فقه، و نیز در رأی و مصاحبت (با پیامبر (ص))، و هم در فضل و کمالات، و در فامیل و دامادی، و در شجاعت در جنگ، و در بخشش و نیکی و علم به قضاوت، و در نزدیکی با پیامبر (ص) و علم به حکم بین مردم و فیصله خصومت و در امتحان دادن در اسلام است. علی در هر کاری بلندمرتبه است. خدا علی را رحمت کند و بر او درود فرستد. سپس حسن بصری گریه کرد به طوری که محاسنش تر شد. ابان می‌گوید: به او گفتم: ای ابوسعید، آیا به کسی غیر از پیامبر هم وقتی یاد می‌کنی «صلی الله علیه» می‌گویی؟ گفت: ...» (نک: سلیم بن قیس، ۱۳۹۷ش، صص ۲۶۲-۲۶۴).

۲- در حدیث ۱۰ از کتاب کنونی سلیم آمده است: «ابان می‌گوید: بعد از وفات امام زین العابدین (ع) به سفر حج رفتم و امام باقر (ع) را ملاقات کردم و همه این حدیث را برایش نقل کردم و یک حرف هم از آن کم نکردم. چشمان حضرت اشک آلود شد و فرمود: سلیم بعد از شهادت جدم حسین (ع) نزد من آمد و من در خدمت پدرم نشسته بودم، و این حدیث را عیناً

برایم نقل کرد. پدرم به او گفت: راست گفتی، پدرم این حدیث را عیناً از امیرالمؤمنین(ع) برایم نقل کرد و ما حاضر بودیم. سپس امام حسن و امام حسین(ع) آنچه از پیامبر(ص) شنیده بودند برای سلیم نقل کردند. ابان بن ابی عیاش می‌گوید: امام باقر(ع) (پس از تأیید حدیث سلیم) فرمود: ما اهل بیت چقدر از ظلم قریش و متحدشدنشان بر علیه ما و کشتنشان ما را دیده‌ایم، و چه‌ها که شیعیان و محبان ما از مردم دیده‌اند ... آنان از امیرالمؤمنین و امام حسن و امام حسین(ع) مطالب قبیحی نقل می‌کنند که خدا می‌داند در این باره دروغ و باطل نقل کرده‌اند. ابان می‌گوید: به امام باقر(ع) عرض کردم: اصلحک الله، مقداری از آنها را برایم ذکر کنید. ... امام باقر(ع) بیش از صد (یا دویست) روایت را شمرده که مردم گمان می‌کنند حق است، و فرمود: به خدا قسم همه اینها دروغ و باطل است. عرض کردم: اصلحک الله، هیچ‌کدام از اینها صحیح نبوده است؟ فرمود: بعضی از اینها جعلی و بعضی تحریف شده است ...» (نک: همان، صص ۲۹۰-۲۹۶).

۳- در حدیث ۲۵ و نیز ۲۶ از کتاب کنونی سلیم، از دو نفر نقل حدیث شده است: ابان از سلیم و ابان از ابوهارون عبدی؛ و در حدیث دیگر: ابان از سلیم و ابان از عمر بن ابی سلمه (نک: همان، صص ۴۳۷ و ۴۷۱).

۴- در حدیث ۳۴ از کتاب کنونی سلیم، آمده است: «ابان می‌گوید: از سلیم بن قیس پرسیدم: آیا در صفین حاضر بودی؟ گفت: آری. پرسیدم: آیا در روز «هریر» هم حاضر بودی؟ گفت: آری. گفتم: در آن روز در چه سنی بودی؟ گفت: ۴۰ سال. گفتم: پس برایم نقل کن، خدا رحمتت کند» (نک: همان، ص ۵۰۶).

۲. وضعیت جعل یا اضافات دیگران در کتاب سلیم
یک فرض ممکن می‌تواند این باشد که کل کتاب منسوب به سلیم، توسط دیگرانی غیر از ابان بن ابی عیاش جعل شده، یا لاقلاً، اضافاتی از ایشان در خود یافته باشد. در این مسئله، نکته‌هایی قابل توجه و

تأمل هستند که به برخی از آنها اشاره می‌شود. برخی از نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم، بی‌سند هستند، اما بیشترین اسناد نسخه‌های سنددار این کتابها، دارای اسناد محمد بن صبیح می‌باشند. چند نکته در این باره قابل تأمل است: مذهب راویان ابتدایی این اسناد، یعنی «ابان بن ابی عیاش، معمر بن راشد، همام بن نافع و ابوبکر عبدالرزاق بن همام» از اهل سنت یا مشکوک به اهل سنت می‌باشد. از سوی دیگر، از آنجا که بیشتر محتوای کتابهای سلیم، مملو از مطالب مخالف اهل سنت و شامل مطاعنی از خلفا است، و اهل سنت غالباً سب و لعن و بدگویی خلفا و ذکر مطاعنشان را حرام شمرده و موجب شرک یا کفر گوینده می‌دانند (نک: ابن حنبل، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۶۰؛ ذهبی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۷؛ ابن حجر، ۱۳۲۶ق، ج ۲، ص ۲۹۱) و همچنین، با توجه به اینکه احادیث کتابهای منسوب به سلیم در آثار و منابع اهل سنت نیامده است، این فرضیه را پررنگ می‌کند که ممکن است ابان بن ابی عیاش نویسنده و جاعل کتاب منسوب به سلیم نباشد و دیگرانی این کتاب را با اسناد و نام او، منتشر نموده‌اند. بنابراین، مناسب است این فرضیه را نیز مورد نظر و بررسی قرار دهیم که شاید جعل کل کتاب یا لاقلاً قسمتی از آن، توسط دیگرانی غیر از ابان صورت گرفته باشد.

الف) جعل کل کتاب توسط دیگران: جعل کل کتاب سلیم بن قیس توسط دیگران، می‌تواند به این معنی باشد که مؤلف کتاب، اساساً ناشناس است و این کتاب به اشتباه به سلیم یا ابان منسوب گشته است؛ یعنی ممکن است اسناد یک روایت ابتدا یا داخل کتاب، به عنوان مؤلف کل اثر یا راوی نهایی اثر، معرفی شده باشد، همانند وضعیت کتاب الاختصاص که مؤلف کتاب ناشناس است و چون روایت اول اثر از شیخ مفید بوده است، برخی به اشتباه، کل کتاب را منسوب به شیخ مفید نموده‌اند (نک: معارف و حیدری مزرعه آخوند، ۱۳۹۷ش).

ب) وجود اضافات موردی ولی قابل توجه: برخی از اضافات که ناقل آن مشخص نیست، در متن کتابهای منسوب به سلیم قابل ردگیری هستند؛ به عنوان نمونه در حدیث ۶۸ از کتاب کنونی سلیم آمده است: «در کتاب سلیم از اعمش از خیشمه نقل کرده که گفت: هنگامی که ابراهیم نخعی در حال وفات بود به من گفت: مرا به خود نزدیک کن. من هم چنین کردم. گفت: شهادت می‌دهم که خدایی جز الله نیست. یکی است و شریکی ندارد. و شهادت می‌دهم که محمد(ص) پیامبر خداست و اینکه علی بن ابی‌طالب(ع) وصی محمد است، و حسن وصی علی، و حسین وصی حسن، و علی بن حسین وصی حسین است. راوی می‌گوید: سپس ابراهیم نخعی از هوش رفت و افتاد. گفتم: هی هی! او به هوش آمد و گفت: غیر تو هم آن سخنان مرا شنید؟! گفتم: نه. گفت: بر همین عقیده زنده‌ام و بر همین می‌میرم، و علقمه [بن قیس (د ۶۲ یا ۷۲ق)] و اسود [بن یزید نخعی (د ۷۵ق)] نیز همین عقیده را داشتند، و هرکس بر این عقیده نباشد چیزی از عقاید درست ندارد» (نک: سلیم بن قیس، ۱۳۹۷ش، ص ۶۶۵).

ابراهیم نخعی (د ۹۵ یا ۹۶ق) از حافظان بنام حدیث است. از بیشتر منابع موجود و نیز از عقاید و آرای نخعی برمی‌آید که سنی مذهب بوده است و حتی برخی وی را ناصبی سرسخت دانسته، و نیز گفته‌اند که او در حادثه کربلا جزء سپاه ابن‌اشعث بوده است؛ هرچند یکی از رجال‌شناسان شیعی، احتمال شیعه بودن ابراهیم را داده است (نک: یوسفی اشکوری، ۱۳۸۳ش). در هر صورت، نخعی، حدود چهار ماه پس از مرگ حجاج درگذشته و طبق برخی گزارشات، در خفا می‌زیسته است (نک: صفدی، ۱۹۷۲م، ج ۱، ص ۱۶۹). بنابراین، سلیم که گفته شده متوفای ۷۶ یا ۹۰ قمری است، نمی‌توانسته این روایت را از قول ابراهیم نخعی نقل کند یا بنویسد، پس این روایت، توسط دیگرانی که مجهول هستند، بر کتاب منسوب به سلیم افزوده شده است.

۳. برابند بررسی وضعیت اضافات در کتاب سلیم با توجه به وجود برخی از اضافات ابان بن ابی‌عیاش و دیگران، اکنون به سادگی نمی‌توان از جعلی بودن اصل کتاب یا بخشهایی از آن، صرف‌نظر نمود. بنابراین، لازم است که روایات و متن کتاب سلیم مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرند، تا شواهد مثبت یا منفی پیرامون این فرضیه پژوهش شوند.

چون نسخه‌های خطی کنونی سلیم، شامل هفت - هشت مدل، با تحریرهای متفاوت در هر مدل هستند، اکنون به روشنی نمی‌دانیم کدام روایات یا بخش نسخه‌های خطی مدل‌های مختلف کتابهای سلیم، اصلی و کدام روایات یا بخش، الحاقی و جزء اضافات هستند. اما در بررسی و تطبیق مدل‌های نسخ خطی موجود، به نظر می‌رسد که مدل ۱ و ۲ گروه ج، رونوشتی مغشوش از مدل ۱ گروه ب می‌باشند که موارد تکراری و مشابه آنها، پشتیبان این فرضیه است (به عنوان نمونه، نک: سلیم بن قیس، ۱۴۱۵ق، ح ۳۶، ۶۰، ۱۱، ۴۵ و ۴۹). بنابراین اگر از مدل ۱ و ۲ گروه ج، و نیز مدل ۸ که ساخته جدید محقق گرامی چاپ کتاب سلیم است، و همچنین مدل ایکس که اکنون در دسترس نیست، صرف‌نظر نماییم، چهار مدل از نسخه‌های خطی منسوب به سلیم باقی می‌مانند: سه مدل گروه ب، و مدل گروه الف.

با توجه به تطور و افزایش حجم تعداد روایات در این مدل‌ها، به نظر می‌رسد که مدل ۳ گروه ب (مدل ۲۲ حدیثی)، با اضافاتی تبدیل به مدل ۴ گروه ب (مدل ۴۲ حدیثی) شده است و سپس با پنج روایت از مدل ایکس (از نسخه محروسه اصفهان) که اکنون در دسترس نیست (نک: استادی، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، ۱۳۹۹ش، ص ۳۰۶)، تبدیل به مدل ۵ از گروه (مدل ۴۷ حدیثی) شده است (نک: همان، ص ۳۱۷)، و در آخر، این ۴۷ حدیث به‌علاوه حدیث ۴۸، روی هم، تبدیل به مدل ۷ از گروه الف شده‌اند که این آخری، مبنای نسخه‌های چاپی قدیمی قبل از چاپ

انصاری می‌باشند. چاپ انصاری نیز شامل ۷۰ حدیث تمام مدلهای نسخ خطی به‌علاوه ۲۹ روایت مستدرک می‌باشد که توسط محقق به کتاب سلیم افزوده شده است (نک: سلیم بن قیس، ۱۴۱۵ق، فهرست).

در هر صورت، اگر بررسی تمامی ۷۰ روایت مدلهای گوناگون نسخ خطی سلیم کار زمان‌بری باشد، لااقل می‌توان به بعضی از این روایات، به صورت تصادفی، پرداخت و بررسی نمود که آیا مشابهتی میان روایات کتاب سلیم با منابع دیگر متقدم از راویان واقعی صدر اسلام وجود دارد یا خیر؟

معرفی برخی از مصادیق منشأ روایات کتاب کنونی سلیم

به عنوان نمونه، سابقه متن برخی از احادیث کتاب کنونی سلیم را در منابع جستجو می‌کنیم، تا روشن شود آیا روایات کتابهای کنونی منسوب به سلیم، در منابع متقدم منشأ قابل توجهی دارند یا خیر؟ و سپس به جمع‌بندی نتایج می‌پردازیم.

۱. شواهد متنی کتاب سلیم از دیگر منابع

مطابق شماره روایات نسخه چاپی کتاب سلیم (محمدباقر انصاری)، روایاتی مورد بررسی و تطبیق قرار گرفتند که برخی از آنها عبارتند از:

الف) حدیث شماره سوم سلیم: در کتاب «السقیفة» اثر احمد بن عبدالعزیز جوهری (د ۳۲۳ق) ادیب و اخباری بصره و بغداد، مقداری از همین بخش روایت شماره سه سلیم، همانند نقل متن کتاب سلیم آمده است که البته به نقل از سعد بن مالک بن سنان، معروف به ابوسعید خدری (د ۷۴ق) می‌باشد. چون کتاب السقیفة از بین رفته است، این متن با واسطه نقل شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید به دست ما رسیده است (نک: ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۱۹؛ جوهری، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۴۶).

ب) حدیث شماره هشتم سلیم: مضمون این روایت و نیز با عبارات تقریباً مشابه، در منابع زیادی به سه صورت «مختصر، متوسط و مفصل» آمده است که البته به نقل از سلیم بن قیس نیستند و از افرادی همانند: «اصبغ بن نباته مجاشعی (د حدود ۶۴ق)، حارث (د ۶۵ق)، قبیصة بن جابر اسدی (د ۶۹ق)، جابر بن عبدالله انصاری (د ۶۸ تا ۷۹ق)، ابوالبختری الطائی (د ۸۲ق)، خلاص بن عمرو بصری (د قبل ۱۰۰ق) و علاء بن عبدالرحمن (د ۱۳۲ق)» یا به صورت مجهول و بدون اسناد و یا با راویان با فاصله، همانند امام باقر(ع)، نقل شده‌اند.

در هر صورت، متن روایت در کتاب اصول اعتقاد لالکائی (د ۴۱۸ق) که از «قبیصة بن جابر اسدی» است، همانند متن موجود در کتاب سلیم است (نک: لالکائی، ۱۴۲۳ق، ج ۴، ص ۹۲۴) و قابل توجه است که شیخ مفید (د ۴۱۲ق) و شیخ طوسی نیز هر دو، روایت را از قبیصة بن جابر اسدی نقل نموده‌اند (نک: مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۵؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۷).

ج) حدیث شماره نهم سلیم: این خطبه حضرت امیر(ع)، در برخی منابع، همانند متن روایت موجود در کتاب سلیم است، اما راوی خطبه چندین نفر ذکر شده‌اند که البته هیچ‌کدام شخص سلیم بن قیس نیستند. در کتاب الکافی کلینی (د ۳۲۹ق) جدای از این سند «یعقوب السراج عن جابر عن ابی‌جعفر(ع)»، ذکر شده که این خطبه با اسناد مختلف از «اصبغ بن نباته» نقل شده است (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۹).

د) حدیث شماره ۱۲ سلیم: در بخشی از این روایت کتاب سلیم، خطبه‌ای از حضرت امیر(ع) وجود دارد که در برخی منابع، راوی خطبه جندب بن عبدالله (د حدود ۵۰ق) است. به عنوان نمونه، در کتاب الغارات اثر ابراهیم بن ثقفی کوفی (د ۲۸۳ق) (نک: ثقفی، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۴۹۳). شیخ مفید (د ۴۱۳ق) نیز در الامالی خود، همین خطبه را با این اسناد «عن

ابی صادق عن جندب بن عبدالله الأزدی قال: سمعت أمير المؤمنين» از مؤلف الغارات نقل نموده است (نک: مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۱۴۵).

ه) حدیث شماره ۱۵ سلیم: نصر بن مزاحم منقروی (د ۲۱۲ق) در کتاب وقعه صفین، همین بخش را به نقل از عامر شعبی (د ۱۰۴ق) درج نموده است (نک: نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص ۵۲۰). دیگران همانند ابن ابی الحدید نیز همین نقل را از نصر از شعبی آورده‌اند (نک: ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۳۹).

و) حدیث شماره ۱۷ سلیم: صاحب کتاب الغارات، بخش زیادی از روایت همین متن موجود در کتاب سلیم را به نقل از ابن ابی لیلی (د ۸۳ق) آورده است (نک: تقفی، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۸).

ز) حدیث شماره ۳۴ سلیم: در این روایت، مطالبی از جناح دشمن امام علی (ع) و مسائل بین عمرو عاص و معاویه بیان شده است و منطقی است که به نقل از یکی از افراد لشکر معاویه باشد. نصر بن مزاحم بخشی از این وقایع روایت را به واسطه سخنان اصعب بن ضرار ازدی از لشکریان شام، همانند متن موجود در کتاب سلیم نقل می‌کند (نک: نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص ۴۷۰).

ح) حدیث شماره ۳۵ سلیم: همانند متن کتاب سلیم در کتاب وقعه صفین به نقل از زید بن وهب (د ۹۶ق) درج شده است (نک: همان، ص ۳۹۱). همچنین نصر بن مزاحم در ادامه نقل داستان، روایت را از قول عامر شعبی ادامه می‌دهد (نک: همان، ص ۳۹۲). این متن نیز همانند متن موجود کتاب سلیم است.

ط) حدیث شماره ۴۳ سلیم: این روایت که اکنون مشهور به خطبه متقین یا همام می‌باشد، جدای از سلیم بن قیس، به نقل از افراد متعددی، همانند ۱- ابن عباس (د ۶۸ق). ۲- نوف بکالی (د ۷۳ق). ۳- علی بن حسین امام سجاد (ع) (د ۹۵ق). ۴- حسن بصری (د ۱۱۰ق). ۵- ابوجعفر امام باقر (ع) (د ۱۱۴ق). ۶- العالم؛ یا به صورت مجهول، در منابع ذکر شده

است (نک: استادی، شناسایی گوینده خطبه مشهور به متقین، ۱۴۰۱ش، ص ۲۹). این روایت اساساً متنی از تراث صوفیه می‌باشد و از حضرت امیر (ع) نیست (نک: همان، ص ۴۲).

در هر صورت، متن خطبه همام در کتاب کنونی سلیم، همانند متن منابع مختلفی است (نک: استادی، بررسی تطبیقی خطبه متقین (همام) در منابع متقدم، ۱۴۰۱ش، صص ۳۳ و ۱۱۴)، اما بیشترین مشابهت و نشانه‌ها را با متن کتاب التمهیص اثر منسوب به اسکافی (د ۳۳۶ق) یا منسوب به ابن شعبه حرانی (د حدود ۳۸۱ق) دارد (نک: اسکافی، بی تا، ص ۷۰).

ی) حدیث شماره ۶۹ سلیم: اگر این روایت را به دو قسمت تقسیم و بررسی نماییم؛ در قسمت دوم حدیث موجود در کتاب سلیم، روایت از امام باقر (ع) و حداقل در دو منبع متقدم، نقل شده است (نک: ابن ابی الدنیا، ۱۴۲۲ق، ص ۴۶؛ تمیمی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۰۰). همچنین این روایت موجود در کتاب سلیم، به صورت تقریباً مشابه، در برخی منابع همانند تاریخ طبری به نقل از جندب بن عبدالله (د حدود ۵۰ق) آمده است (نک: طبری، بی تا، ج ۵، ص ۱۴۶).

۲. برابند مشابهتها و مصادیق منشأ روایات سلیم این یافته‌ها نشان می‌دهند که راویان متن روایات موجود در کتاب سلیم، از راویان دیگری هستند که غالباً از اصحاب حضرت امیر (ع) و تابعان بوده‌اند؛ همانند: ۱- جندب بن عبدالله ازدی (د حدود ۵۰ق). ۲- اصعب بن نباته تمیمی حنظلی مشاجعی کوفی (د حدود ۶۴ق). ۳- قبیصة بن جابر اسدی (د ۶۹ق). ۴- سعد بن مالک بن سنان معروف به ابوسعید خدری (د ۷۴ق). ۵- ابو عیسی عبدالرحمن یسار انصاری کوفی ملقب به ابن ابی لیلی (د ۸۳ق). ۶- ابوسلیمان زید بن وهب جهنی کوفی (د ۹۶ق). ۷- ابو عمرو عامر بن شراحیل شعبی حمیری کوفی (د ۱۰۴ق). برخی از راویان نیز، اسیران وقایع جنگی از سپاه دشمن حضرت

امیر(ع) همانند اصبع بن ضرار ازدی بوده‌اند.

همچنین به نظر می‌رسد برخی از روایات موجود در مدل‌های نسخه‌های متنوع سلیم، از اضافات متأخر بر این کتاب هستند، همانند خطبه همام که جدای از اینکه اساساً از حضرت امیر(ع) نیست، در بیشتر نسخه‌های کتابهای منسوب به سلیم یافت نمی‌شود.

از آنجا که مطالب کتاب منسوب به سلیم، روایاتی غالباً تاریخی هستند و از سوی دیگر، هویت تاریخی سلیم بن قیس، محل ابهام جدی است و اطلاعاتی از

او وجود ندارد، بنابراین به نظر می‌رسد نویسنده‌ای، روایاتی را از منابع جمع‌آوری نموده و عباراتی در لابه‌لای متن آنها اضافه کرده و این متن تدوین شده تاریخی را، عمداً یا سهواً، به نام سلیم بن قیس گمنام یا مستعار، منتسب نموده است. البته حتی اگر کل کتاب را انتحال ندانیم، لااقل می‌توان گفت روایات متعددی از متون دیگر، به این کتاب افزوده شده‌اند.

نتیجه‌گیری

۱. دستکاری و تقلب در نسخ خطی، امر بسیار رایج و گسترده‌ای بوده است که با اهداف مالی یا ایدئولوژیک صورت می‌گیرد. البته برعکس دستکاریهای عمدی که غالباً با اهداف «گران‌نمایی» واقع می‌شوند. عمده جعلهای ایدئولوژیک و مذهبی، به صورت سهوی و ناخودآگاه رخ داده و در موارد محدودی، جعلهای فرقه‌ای و مذهبی درون دینی، به صورت عمدی واقع شده‌اند.

۲. با فرض وجود شخصیت سلیم بن قیس و قبول داشتن هویت تاریخی برای این نام، سه حالت قابل فرض است: الف) کل متن کتابهای موجود از سلیم است. ب) کل متن کتابهای موجود از غیر سلیم است. ج) بخشی از کتاب سلیم از دیگران است.

۳. با توجه به ناشناخته بودن سلیم بن قیس و ابهام شدید در وضعیت تاریخی او، یکی از فرضهای جدی پیش‌روی ما، ساختگی بودن کتاب سلیم است؛ به این

۴. جدای از اضافات ابان، بررسی سابقه متن برخی از احادیث کتاب کنونی سلیم در منابع متقدم، نشان می‌دهد که روایان متن روایات موجود در کتاب سلیم، از روایان دیگری هستند که غالباً از اصحاب حضرت امیر(ع) و تابعان بوده‌اند.

۵. اکنون یا باید بگوییم که مثلاً ۲۰ راوی یا مؤلف متقدم، از شخص سلیم یا کتاب منسوب به او، سرقت‌های بدون ذکر منبع و راوی نموده‌اند، یا بگوییم که جاعل یا جاعلان کتابهای منسوب به سلیم، روایاتی را از دیگر منابع، بدون ذکر منبع و نام راوی در این کتاب و به نام سلیم درج نموده‌اند، که این نظریه دوم نسبت به حالت اول، منطقی‌تر است. به عبارت دیگر می‌توان گفت از آنجا که مطالب کتاب منسوب به سلیم، روایاتی غالباً تاریخی هستند و از سوی دیگر، هویت تاریخی سلیم بن قیس، محل ابهام جدی است و اطلاعاتی از او وجود ندارد، بنابراین به نظر می‌رسد نویسنده‌ای، روایاتی را از منابع متقدم جمع‌آوری نموده و عباراتی در لابه‌لای متن آنها اضافه کرده و این متن تدوین شده تاریخی را، عمداً یا سهواً، به نام سلیم بن قیس گمنام یا مستعار، منتسب نموده است.

- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- ابن ابی الدنيا، عبدالله بن محمد (۱۴۲۲ق). مقتل. بیروت: دارالبشائر الإسلامية.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۲۶ق). تهذیب التهذیب. حیدرآباد دکن: بی نا.
- ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۰۸ق). العلل و معرفة الرجال. بیروت: المکتب الإسلامی.
- ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۴۲۲ق). رجال ابن الغضائری. قم: دارالحديث.
- احمدی، مهدی (۱۳۸۹ش). تاریخ حدیث شیعه در سده های چهارم تا هفتم هجری. قم: دارالحديث.
- استادی، کاظم (۱۳۹۹ش). درباره نسخه های خطی منسوب به سلیم. قم: کتابخانه دارالحديث.
- همو (۱۳۹۹ش). روایان سلیم بن قیس و برخی از ابهامات و اشکالات پیش رو. قم: کتابخانه دارالحديث.
- همو (۱۳۹۹ش). مآخذشناسی سلیم و کتاب او. قم: ارزشمند.
- همو (۱۳۹۹ش). نسبت منابع نخستین و سلیم. قم: کتابخانه دارالحديث.
- همو (۱۴۰۰ش). اسرار آل محمد و سلیم بن قیس. قم: بوستان کتاب.
- همو (۱۴۰۱ش). بررسی تطبیقی خطبه متقین (همام) در منابع متقدم. معارف اهل بیت (ع)، ۱(۲)، ۱۱۳-۱۴۴.
- همو (۱۴۰۱ش). شناسایی گوینده خطبه مشهور به متقین. مطالعات ادبیات شیعی، ۱(۲)، ۹-۵۸.
- همو (۱۴۰۱ش). گزارش اسناد روایات سلیم در منابع نخستین. حدیث حوزه، ۱۲(۲۵)، ۱۱-۴۲.
- اسکافی، محمد بن همام (بی تا). التمهیص. قم: مدرسة الإمام المهدي (ع).
- انصاری، حسن (۱۳۹۲ش). اخبار فتح و خبر یحیی بن عبدالله تألیف احمد بن سهل الرازی؛ کتابی مجعول.
- سایت بررسی های تاریخی.
- انصاری، محمدباقر (۱۴۲۲ق). کتاب سلیم بن قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام. تراثنا، ۱(۳و۴).
- تمیمی مغربی، محمد بن حمد (۱۴۰۴ق). المحن. ریاض: دارالعلوم.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۹۵ق). الغارات. تهران: انجمن آثار ملی.
- جلالی، عبدالمهدی (۱۳۸۲ش). پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی. مطالعات اسلامی، ۱(۶۰).
- جوهری، احمد بن عبدالعزیز (۱۴۰۱ق). السقیفة و فدک. تهران: نینوی الحدیث.
- حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۱۷ق). خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال. قم: مؤسسة نشر الفقاهة.
- ذاکری، علی اکبر (۱۳۷۵ش). نادرستی انتساب حدیقة الشیعه به مقدس اردبیلی. حوزه، ۱۳(۷۵)، ۱۵۷-۲۱۸.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۶ق). میزان الاعتدال فی نقد الرجال. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- سلیم بن قیس هلالی (۱۳۹۷ش). اسرار آل محمد (ع) (ترجمه کتاب سلیم بن قیس هلالی)، (ترجمه اسماعیل انصاری زنجانی). قم: دلیل ما.
- همو (۱۴۱۵ق). کتاب سلیم بن قیس الهلالی. قم: الهادی.
- شوشتری، محمدتقی (۱۴۰۱ق). الاخبار الدخیلة. تهران: مکتبه الصدوق.
- صفدی، خلیل بن ایبک (۱۹۷۲م). الوافی بالوفیات. بیروت: بی نا.
- طبری، محمد بن جریر (بی تا). تاریخ الطبری. بیروت: دارالتراث.
- طلائی، حمیده، و اسدیگی، اردشیر (۱۳۹۹ش). واکاوی انتساب جلد دوم ارشاد القلوب به حسن بن

- محمد دیلمی. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۱(۴۱)، - همو (۲۰۰۹م). چند نکته درباره موقعیت شیعه در عهد ممالیک. تاریخیات (مجموعه مقالات و تحقیقات تاریخی). نیوجرسی آمریکا: زاگرس. ۹۵-۱۱۶. dor: 20.1001.1.22520538.139. 9.11.41.6.0
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). الأمالی. قم: دارالتقافة. ۱۲۵-۱۴۳.
- عابدی، احمد، نکونام، جعفر، و نصیری، هادی (۱۳۹۰ش). تردیدهای آشکار و نهان علامه مجلسی درباره اعتبار رساله ذهبیه. پژوهش دینی، ۱۱(۲۳)، ۱۰۷-۲۸. dor: 10.22052/0.20.1
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الأمالی. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید. ۱۲۵-۱۴۳.
- عاملی، سید جعفر مرتضی (۱۴۱۸ق). مأساة الزهر(س). بیروت: دارالسیرة. ۱۲۵-۱۴۳.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامية. ۱۲۵-۱۴۳.
- کوفی، محمد بن سلیمان (۱۴۲۳ق). مناقب الإمام أميرالمؤمنین(ع). قم: مجمع إحياء الثقافة الإسلامية. ۱۲۵-۱۴۳.
- لالکائی، هبة الله بن حسن (۱۴۲۳ق). شرح أصول اعتقاد أهل السنة و الجماعة. عربستان: دارطیبة. ۱۲۵-۱۴۳.
- مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۸۳ش). میراث مکتوب شیعه (ترجمه علی قرائی). قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام. ۱۲۵-۱۴۳.
- نصر بن مزاحم (۱۴۰۴ق). وقعة صفین. قم: کتابخانه آية الله مرعشی نجفی. ۱۲۵-۱۴۳.
- یحیی، علی (۱۳۹۷ش). سلیم بن قیس در کتب سته (مقاله دستنویس). ۱۲۵-۱۴۳.
- یوسفی اشکوری، حسن (۱۳۸۳ش). ابراهیم نخعی. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ۱۲۵-۱۴۳.

